

Pectus est quod facit theologum.

Víra bez náboženství, nebo víra s náboženstvím?¹

Jan Štefan

Pectus est quod facit theologum. Glaube ohne Religion, oder Glaube mit Religion? Tschechische Evangelische Theologie weist – in Anknüpfung an Barths und Bonhoeffers theologische Religionskritik – der Offenbarung den Glauben, oft sogar „einen Glauben ohne Religion“ zu. Prager Alttestamentler Slavomil Daněk polemisierte gegen die „pektoral-theologischen“ Parole J. Neanders: „Nicht *pectus*, nicht das Herz, sondern *aspectus*, der Hinsicht, Hinsicht auf Gott, macht einen Theologen aus“. Der Verfasser versucht – im Sinne des dialektischen (Anti)Religionsparagraphs der KD I/2, der gelebten und reflektierten Spiritualität Bonhoeffers und des Lebenswerks P. Tillichs – Religion, Frömmigkeit und Spiritualität theologisch wieder positiv zu würdigen: „Glaube mit Religion“. *Pectus et aspectus sunt, quae faciunt theologum.*

Víra, zbožnost, náboženství (a spiritualita)

Začneme lexikálním nálezem. Slovo *víra* se v našem slovníku vyskytuje poměrně běžně. Říkám-li „věřím“, nemusím mít na mysli víru v Boha, „náboženskou víru“. „Věřím, že mluví pravdu.“ „Věřím ti, že mě nezklameš.“ Zato slova *zbožnost* a *náboženství* patří do domény náboženství; už svou etymologií se vztahují k „bohu“. To je ovšem zvláštnost češtiny. Latinská *pietas*, *devotio*, *religio* jsou obsahově neutrální, neberou žádný přímý „zřetel na Boha“. Podobně *die Religion*, *the religion*, *la religion*, ba dokonce i polská a ruská *religia*, a stejně i německá *Frömmigkeit*, anglické *religiousness*, *piousness*, *devoutness*, francouzská *la piété*.

Jan Heller (1925–2008) ve svém *Nástinu religionistiky* (1988) přesvědčivě dokazuje neutralizaci výrazu náboženství.² Staročeský výraz náboženství „je odvozen o adjektiva nábožný – to jest ten, kdo myslí, pamatuje a bere ohled na Boha, kdo je zbožný.“³ „(Z) původní osobní a konkrétní zbožnosti se stal časem a druhotně neosobní abstraktní pojem ‚nábožen-

1 Předneseno na farářském kurzu „Hádala se duše s tělem“, který se konal v Praze 27.–31. 1. 2020.

2 Srov. Jan Heller – Milan Mrázek, *Nástin religionistiky. Uvedení do vědy o náboženstvích*, Praha: Kalich, 1988, 9–12.

3 Tamtéž, 11.

ství“.⁴ Dnešní čeština rozlišuje jednak *zbožnost* ve smyslu „bohabojnost“ (totiž „nábožnost“ či „pobožnost“) a *náboženství* ve smyslu určitý konkrétní náboženský systém, jednak náboženství jako dějinný jev a *náboženskost*, tj. *religiozitu*, jako antropologickou konstantu. Neumí však na rozdíl od angličtiny rozlišit *faith* a *believe*, rozlišuje však „víru“ a „věřivost“. Ale dost, nepřišli jste sem naslouchat audio-slovníku.

V kontinentálním protestantismu po Barthovi je běžné *víru a náboženství rozlišovat*. Klimentický farář Jan Miřejovský (1911–1984) dal svému hojně čtenému apologetickému spisku s podtitulem „Otázky a pochybnosti“ název *Víra bez náboženství* (1971).⁵ Mnozí polistopadoví religionisté, zejména ti z Brna, prohlašují, že jim jde o *náboženství bez víry*.

Příkladem víry bez náboženství byl společný Otčenáš, k němuž vyzval občanské shromáždění na letenské demonstraci v listopadu 1989 pater Václav Malý (nar. 1950), příkladem náboženství bez víry byla minuta ticha, k níž vyzvala letenské demonstranty v červnu 2019 herečka Simona Babčáková (nar. 1973). V prvním případě šlo o centrální obsah křesťanství, odpuštění vin, odhlédnutí od vlastních emocí a výhled vzhůru, v druhém případě o naši „touhu po něčem jiném, po něčem lepším“, niterné ponoření do vlastního srdce.

Tu a tam najdeme nebarthovské evangelíky, kteří – mám říci anglosasky? – rozlišování víry a náboženství neakceptovali. Tak např. redaktor mezi-válečné hromádkovsko-rádlovske Křesťanské revue Jaroslav Šimsa (1900–1945), uveřejnil brožuru *Zbožnost a víra T. G. Masaryka* (1938). V jejím v úvodu se dozvídáme, že bude pojednávat o „Masarykově náboženství“, Masarykově „náboženském myšlení a jeho náboženských názorech“.⁶

Asi bych měl dodat, že staromódní „zbožnost“ z dnešní češtiny vytlačil postmoderní výraz „*spiritualita*“, který je „salonfähig“ i v pražské kavárně. Naši karmelitáni pohotově vydali česky obsáhlý (1295 stran) *Slovník spirituality* (1999);⁷ jeho původní cena (1190 Kč) však odrazovala, takže se záhy ocitl ve výprodeji v Levných knihách. Na fakultě jsme pokusili vyjít vstříc necírkevním studentům studijním programem nazvaným „Teologie–spiritualita–etika“. Zájem o tento nový obor je ještě menší než zájem

4 Tamtéž, 12 (bez autorových zdůraznění).

5 Jan Miřejovský, *Víra bez náboženství*, Praha: Kalich, 1971, ²1991.

6 Jaroslav Šimsa, *Zbožnost a víra T. G. Masaryka*, Praha: YMCA, 1938, 5–6.

7 Stefano de Fiores – Tullio Goffi, *Slovník spirituality*, z italského originálu *Nuovo dizionario di spiritualita*, Milano ⁶1994, přel. T. Brichová OP – J. Lachman, Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 1999.

o starou „čistou“ teologii. Hlásí se na něj jeden rok dva uchazeči, druhý rok jeden.

Ať už je řeč o víře, zbožnosti, náboženství nebo spiritualitě, máme při tom vždy na mysli víru *člověka*, lidskou zbožnost, naše náboženství a naši spiritualitu. Souhrnnou zkratkou by se dalo říci, že podle toho, zda jsme zvolili vertikální nebo horizontální optiku, se pohybujeme buď na půdě teologie, vědy o Bohu (a jeho příklonu k člověku), nebo na půdě religionistiky, psychologie, sociologie, kulturní historie, či kulturní antropologie, tedy věd o člověku (a jeho vztahování se k Bohu).

Víra bez náboženství?

Bible stejně jako reformace tematizují *Boží zjevení* a *lidskou víru*; obojí, nicméně obojí v tomto nezaměnitelném pořadí. Jan Milíč Lochman (1922–2004) zdůraznil na počátku svého výkladu Apoštolského vyznání víry *Krédo* (německy 1981, česky 1996), že křesťanovo „věřím“ znamená jak *fides quae creditur*, tak *fides qua creditur*. *Fides quae*, „látku“, „materií“ víry, víru v její objektivitě a intencionalitě, víru co do obsahu víry církve, můžeme a máme rozlišovat, ale nemáme oddělovat od *fides qua*, od „formy“ víry, víry v její subjektivitě a existenciálnosti, víry coby aktu mé víry.⁸

Theologii i zbožnost reformace vyznačuje akcent na biblický theocentrismus: Vycházíme „shora“, od Boha, a přicházíme „dolů“, k člověku. Theologové husitského Tábora bojovali proti tomu, aby v církvi vážily lidské „nálezky“ stejně jako, nebo dokonce více než slovo Boží. Reformátor Martin Luther vytrvale tvrdil, že křesťan má naslouchat Božimu slovu, které probouzí víru, ne plnit církevní předpisy, které vedou k víru potlačujícím skutkům. Protestantská ortodoxie postavila proti tridentskému dogmatickému systému zdravé učení, pravověří. Zbožný člověk se přihlásil o svá práva v pietismu, obrodě protestantské církve evangelickou zbožností. Termín „pektorální teologie“, teologie srdce, se vztahuje k církevnímu historiku Augustu Neanderovi (1789–1850), který jako mladík konvertoval

---

8 Srov. Jan Milíč Lochman, *Krédo. Základy ekumenické dogmatiky*, přel. B. Vik, Praha: Kalich, 1996, 37–39. Něm. originál *Das Glaubensbekenntnis. Grundriss der Dogmatik im Anschluss an das Credo*, Gütersloh: Mohn, 1982, 34–35. Po svém dobrém zvyku Lochman dialekticky vyvažuje extrémní chladného „objektivismu“ ortodoxů a vřelého „subjektivismu“ probuzenců.

z judaismu k evangelickému křesťanství, a jeho proslulému sloganu *Pectus est quod facit theologum*. „Srdce dělá theologa.“ Ochranovský bratr vyššího řádu Friedrich Schleiermacher (1768–1834) pak vytrvale prohlašoval, že náboženství není primárně věcí rozumu ani vůle, nýbrž citu; v náboženství nejde předně o naše poznání nebo konání, nýbrž o naše prožívání.

Novodobý český protestantismus se u nás etabloval pod egidou josefinského racionalismu. V kontrastu vůči exaltovanému baroknímu katolicismu se vyznačoval střizlivou praktičností. Biblisté a konfesionalisté, řekněme jim theologičtí *vertikalisté*, dali víc na vzdělání a vyučování víru prohlubující a rozšiřující; národovečtí aktivisté, řekněme jim theologičtí *horizontalisté*, upřednostňovali politickou aktivitu plynoucí z víry; sféra emocionality, v níž se vertikála a horizontála protínají, zůstala vyhrazena pietistům. Bez-mála celému století spojené evangelické církve a pražské evangelické theologické fakulty dominoval theologický návrat k reformaci domácí i světové, pověděno nepěknými slovy, „neoorthodoxie“ a blicismus.

První pražský starozákoník Slavomil Daněk (1885–1946) odkázal bohoslovcům programovou výzvu:

Prý: *pectus facit theologum* – srdce (že) dělá theologa. Ale zatím to není než romanticko-idealistický jakoby ohlas praégyptského mysteria Ptahovského a ještě jen zpola odražený od rhetoriky Quintilianovy. Nikoli *pectus*, nýbrž *aspectus est quod facit theologum* – zřetel jest, co dělá theologa. Zřetel na Boha ovšem.⁹

První pražský systematický theolog Josef Lukl Hromádka (1889–1969) se postavil po bok Karlu Barthovi a nazval odklon od liberální theologie „přelomem v protestantské theologii“. Karl Barth (1886–1968) volal zpět „k věci“, „zur Sache“. Touto „věcí“ rozuměl co do obsahu Boha, co do formy Bibli, tedy: theologie Božího zjevení a theologie Písma svatého.

V druhé polovině minulého století i u nás Barthův vliv ustupoval vlivu Dietricha Bonhoeffera. Barth postavil proti sobě Boží zjevení a lidské náboženství; Bonhoeffer vyznavačskou víru a náboženský světonázor. Studenti přicházející od Ladislava Hejdánka (nar. 1927) a Milana Balabána (1929–2019) do omrzení opakovali, že křesťanství není, nebo by alespoň

9 Slavomil Daněk, Jak studovat na Husově čs. evangelické fakultě bohoslovecké, posmrtně in: *Ročenka Husovy československé evangelické fakulty bohoslovecké v Praze za rok 1938–46*, Praha: HF, 1947, 50–53, 53.

nemělo být, náboženstvím. U Hellera, daňkovce a barthiána v jedné osobě usilujícího o „překonávání náboženství“ a „překonávání náboženskosti“, se mohli dočíst, že křesťanství náboženstvím fenomenologicky vzato je a theologicky vzato není: „Odpověď na otázku, zda je křesťanství náboženství, je dialektická: je i není. Fenomenologicky, tím, jak se jeví, je; ob- sahem, tím, co opravdu je, není.“¹⁰

Jiní se přeli a prou o to, zda Bonhoefferova prognóza budoucího „nená- boženského křesťanství“ z jeho listů z vězení (psáno 1944, poprvé zve- řejnil posmrtně E. Bethge 1951, česky až 1991, od sedmdesátých let ko- lovalo v samizdatech)¹¹ spěje k naplnění, nebo představuje omyl. Barth ovšem nikdy netvrdil, že křesťanství není náboženství.¹² Tvrdil, že se jako náboženství napořád znovu a znovu uskutečňuje a jako takové je Pán Bůh bere na milost podobně jako jakékoli naše dobře míněné (a leccaké špatně míněné) konání.¹³ A Bonhoefferův soud patří do theologie, nikoli dějin či sociologie náboženství; poválečný vývoj euroamerického světa jej proto nemůže ani potvrdovat, ani vyvracet.

Naši bibliční theologové učili několik generací farářů a farárek, že Bibli nesmíme historizovat, psychologizovat, politizovat. Zejména psychologi- zace biblického vyprávění platila za bezmála hřích proti Duchu svatému. Naši praktičtí theologové měli za zlé „velikému Schleiermacherovi“, že se odvažoval definovat evangelické kázání jako sebesdělování kazatelova prožitku. Nekážeme přece sami sebe, nýbrž Bibli. A proti „chválám“, zpí-

¹⁰ Heller – Mrázek, *Nástin religionistiky*, 48.

¹¹ Dietrich Bonhoeffer, „An E. Bethge“ (30. 4. 1944), in: E. Bethge (ed.), *Widerstand und Ergebung. Briefe und Aufzeichnungen aus der Haft*, (= WEN), München: Kaiser, 1970, 306–308, 306; E. Bethge – R. Bethge – Ch. Gremmels, *Widerstand und Ergebung* (Dietrich Bonhoeffer Werke 8), München: Kaiser, 1998, č. 137, 401–408, 404; česky *Na cestě k svobodě. Listy z vězení*, přel. M. Černý – M. Heryán – J. Šimsa, Praha: Vyšehrad, 1991, 198–200, 200.

¹² O mně známém jediném dokladu tohoto tvrzení u Karla Bartha v jeho pozdním pří- ležitostném textu *Křesťanství a náboženství* (*Das Christentum und die Religion*, 1963) pojednávám ve své knize (nejen) o Barthovi. – Jan Štefan, *Karl Barth a ti druzí. Pět evangelických theologů 20. století*. Barth, Bunner, Tillich, Althaus, Iwand, Brno: CDK, 2005, 179.

¹³ Proslulý protináboženský paragraf § 17 *Církevní dogmatiky* „Zjevení jako zrušení ná- boženství“ (1938) sleduje v hegelovském trojtaktu „Aufhebung“: Likvidace nábožen- ství – konservace náboženství – elevace náboženství. Náboženství je nejprve dialek- ticky zrušeno, jako takto zrušené pak uchováno a nakonec povýšeno do roviny vyšší roviny. – Srov. Karl Barth, *KD 1/2*, 304–397; Štefan, *Karl Barth*, 172–179.

vání, které uvádí do bohoslužby letničních entuziastů, se namítalo, že v nich barbarské texty a laciná muzika středního proudu vytlačují naše literárně i hudebně kvalitní bratrské písně (a angažované songy Miloše Rejchrta a Svatopluka Karáska).

Liturgická evangelická iniciativa Coena byla etiketována jako kryptokatholicismus s prvky postmoderního konzumentského tržního náboženství nabídky a poptávky. UCK vydala v reakci na pokus nahradit farářské tabulky štólamy v barvách liturgického roku přesný popis, jak má vypadat farář ČCE v taláru. V polabském sboru, jehož jsem členem, vzbudil apriorní nelibost farářský kandidát, který prý ve svém sboru chodí – kam: na úřady? do hospody? – v kolárku. Platilo a platí: *Non pectus, sed aspectus*; ne srdce, nýbrž zřetel. Nechceme subjektivismus, vyžadujeme objektivitu; ne prožívání „věci“, nýbrž „věc samu“. Co to však je „ta věc“, tedy evangelické křesťanství, které nemusí či nemá být náboženstvím? Začněme historicky: Jakou víru, jakou zbožnost, jaké náboženství najdeme v Bibli a v reformaci?

Bible a reformace

Bible

Naše evangelické křesťanství chce být *biblickým křesťanstvím*. Existuje však nějaká „Bible bez náboženství“, neřku-li „nezbožná Bible“? Slavomil Daněk se slova „náboženství“ nebál, naopak, rád a směle je užíval. Dokonce je vepsal do svého exegetického programu: „SZ látky v nejzáz dosažitelné úpravě a soupravě byly zachovány a předány už nepochybně z titulu náboženství. Proto může uspokojiti jen výklad, který hledí vystihnouti nebo vypátrati náboženský podklad ne-li povahu každé sz látky.“¹⁴ Daněk rád a hojně etymologizoval. Ve slově náboženství nacházel onen kýžený *aspectus Dei*, a proto mu nečinilo potíže dát schleiermacherovskému slovu „náboženství“ přednost před barthovským slovem „víra“. (Zřejmě tak dopomohl k pozdějším nedorozuměním mezi daňkovci a barthiány, popř. daňkovci a novoorientačníky, filosofem Ladislaven Hejdánkem a religionistou Milanem Balabánem.)

¹⁴ Slavomil Daněk, Gedalja (Ilustrace k theorii exegese), in: *Sborník k prvnímu desetiletí Husovy fakulty 1919/20–1928/29*, Praha, 1930, 51–98, 52.

K Bohu se vztahují biblická vyprávění na mnoho způsobů; „existenciálně“, po způsobu strhujícího životního příběhu Abrahamova, ale také „sakramentálně“, po způsobu knihy Leviticus. V Bibli nemáme jen Boží zjevení, máme tam také lidskou odpověď na ně: naši víru, naši zbožnost, naše náboženství.

Co je nám blízké ve *Starém zákoně*? Především očima Kierkegaardovými viděné Abrahamovo vykročení do nezajištěnosti, ne-li přímo odhodlání ke „skoku víry“. Dále očima Barthovýchma čtené Jeremjášovo či Amosovo obrazoborectví, boření balovských oltářů a problematizace spoléhání na kultický provoz. Ne „chrám, chrám“, ale zbožnost srdce a skutky milosrdenství, sociální empatie. A co nám ve *Starém zákoně* už tak blízké není? Tak např. Moltmannovými očima viděný exodus, který nám, zdá se, zproblematizovali u nás nepřiliš oblíbení teologové osvobození. Celkem pochopitelně máme jako potomci husitů špatné svědomí, dojde-li na obzavování země, natož na svaté války. Kupodivu nám dědicům tolerančního evangelictví nepřiřostla k srdci šalomounovská stavba chrámu a ani jeho nehemjášovská obnova. Mudrování našich písmáků se neživí moudrostí biblického mudrosloví, erotika Písně Písní učarovala nanejvýš Milanu Balaňovi.

A co je nám blízké v *Novém zákoně*? Ježíš, který uzdravuje, odmítá ceremoniální zbožnost saduceů a kazuistickou morálku farizeů a vyhledává outsidersy; mnohem méně pak Ježíš, který odchází do ústraní radit se s Otcem, tedy modlit se. Pavel je pro nás originální a hluboký myslitel spíš než misionář, apoštol národů. Jakubovu antitezi „víra, nebo skutky“ máme sklon číst prostě jako spor „étos versus kultus“: Skutky, které odmítl Pavel, prý byly skutky zbožnosti, zatímco skutky, k nimž vyzýval Jakub, jsou skutky mravnosti; ceremoniální aktivita by byla od zlého, morální aktivita je na místě. Tím jsem už ovšem přešel k reformaci.

Reformace

Naše evangelické křesťanství chce být *reformačním křesťanstvím*. Kdo by spočítal všechny Lutherovy výpady proti náboženskému folklóru a církevním devocionálním, k procesím a poutím, růžencům, zdrávasům, relikvím, kadidlu, svíčkám. Jak tu s reformátorem souzníme! Ano, reformace nepochybně znamenala vyvedení z babylónského zajetí všemožného kostelníčení. Znamenala však odvedení zájmu víry od kultu k étosu? Nežije právě Luther mezi námi jako autor modliteb, písní, bohoslužebného řádu,

jako klasik protestantské náboženské literatury? Nedarovala ženevská reformace ekumenickému křesťanstvu proslulý ženevský žaltář? Kompletní ženevský žaltář (Ž 1–Ž 150) sice tvoří celou jednu čtvrtinu písní *Evangelického zpěvníku* (1979, brzy mu začneme říkat „starý“),¹⁵ i ve sborech s kalvinistickým sebevědomím se však z něho zpívá méně a méně. Česky máme dva malé svazečky modliteb obou reformátorů: modlitby Martina Luthera (2009)¹⁶ a Jana Kalvína (1948);¹⁷ k tomu ještě J. A. Komenského *Modlitby křesťanské* (2. vyd. 1899),¹⁸

Z výše řečeného je, doufám, zřejmé, že víra a zbožnost krácejí v Bibli i v reformaci ruku v ruce. Nyní je na čase podívat se na věc systematicky a zeptat se: Co je víra? Co je zbožnost? Co je náboženství? Co je spiritualita?

Víra, zbožnost, náboženství, spiritualita

Víra

Luther, jinak než katolíci, jinak než Schleiermacher, jinak než evangelikálové, do omrzení opakuje: Víra je vysunutí středu ze sebe ven. Věřit znamená delegovat všechnu nebo alespoň všechnu rozhodující aktivitu na druhou stranu, na stranu Boží. Nám přísluší pasivita, receptivita; metaforicky řečeno prázdné ruce. Věřit znamená zmlknout, vyprázdnit se, otevřít se, očekávat. Vypnout telefon a počítač, zavřít knihu. Abychom si rozuměli, nemám na mysli „filosofickou víru“, světonázorový předpoklad, „že Bůh je“, mám na mysli víru biblickou a evangelickou, životní postoj, „že Bůh je tady“, že můžeme a máme počítat s tím, že jedná v našem světě, v našich životech. Připomínání jeho minulých velikých skutků v kázání a ve svátostech nám má otevírat oči pro jeho současné veliké skutky. Víra je opravdu vykročením ven, ale spíš než skokem do neznáma zabydlením zaslíbené země.

15 *Evangelický zpěvník*, Praha: Synodní rada ČCE, 1979.

16 Martin Luther, *Jak se modlit. Rada dobrého přítele. Modlitby*, překlad a závěrečná studie O. Macek, Středokluky: Z. Susa, 2009, 2. upravené vyd. 2017.

17 *Modlitby Jana Kalvína*, přel. R. M. Šimša, Praha: Kalich, 1948.

18 *J. A. Komenského Modlitby křesťanské*, Praha: Spolek Komenského, 21899.

Zbožnost

Zpravidla rozlišujeme zbožnost církevní, liturgickou, a zbožnost osobní, soukromou. Základní dokumenty *církevní zbožnosti* evangelické církve jsou bohoslužebná agenda a chrámový zpěvník.

V případě *agendy* situace byla dlouhou dobu tristní. Spojená ČCE se po desetiletí své existence smířovala s provizorními agendami, jako byla *Příručka bohoslužebná pro ČCE* (I 1925, II 1929),¹⁹ kterou připravil farář v Pečkách Jan Vladimír Šebesta (1878–1962), a *Knihla modliteb a služebností ČCE* (1939, ²1953),²⁰ kterou připravil synodní senior Viktor Hájek (1900–1968). Až tzv. nová agenda, *Agenda ČCE* (I 1983, II 1988)²¹ představuje čin kolektivní liturgické práce a vlastní liturgické kreativity. Nepřestává mě překvapovat, kolik farářů se bez této agendy obejde a kolik evangelických studentů teologie nikdy neslyšelo o tom, že něco takového vůbec existuje.

Při svém hostování v našich sborech ji marně hledám na pracovních stolech farářů ve farní kanceláři, v sakristii kostela, na stole Páně, ve farářské lavici. O navrhovaných formulářích budoucí nejnovější agendy se nevědělo, kde je máme na internetových stránkách vlastně hledat. O čem svědčí tento mimořádný nezájem českých evangelíků o strukturování bohoslužby? O tom, že se úcta k formě nazývá formalismem? O tom, že co farář, to originál? Česká nechuť ke zbytné formě ve jménu jedině důležitého obsahu, na kterou si stěžovali duchové románsky školení, např. F. X. Šalda nebo Václav Černý? Neblahý aliturgismus českého protestantismu, který si vzal na paškál před více než půl stoletím Josef Smolík (1922–2009)?

Nemá tedy smyslu bojovat na půdě českého protestantismu proti „liturgii“. Stojí však za to položit si otázku, zda naprostá ‚aliturgičnost‘ Českobratrské církve evangelické, někdy až křiklavá lhostejnost k bohoslužebným formám není už předností českého protestantismu, výrazem jeho důrazu na Slovo, nýbrž právě naopak nejednou trapným dokladem nedostatečné odpovědnosti a vážnosti ke Slovu.²²

19 *Příručka bohoslužebná pro ČCE 1 a 2*, Praha: Synodní výbor ČCE, 1925 a 1929.

20 *Knihla modliteb a služebností ČCE*, zredigoval a k druhému vydání připravil V. Hájek, Praha: Kalich, 1953.

21 *Agenda ČCE. Bohoslužební kniha. Díl první a Díl druhý*, Praha: Synodní rada ČCE, 1983 a 1988.

22 Josef Smolík, *Kapitoly z liturgiky*, Praha: Kalich, 1960, 6.

Nezapomenu, jak mě jako začínajícího seniorátního vikáře napomenula kurátorka jednoho polabského sboru, proč nedělní vstupní modlitbu čtu, a nemodlím se ji z hlavy. Jak se mají umět modlit laici, když to neumí ani jejich farář?

Proti „normalizační agendě“ se ozvaly námitky, že představuje únik od angažovanosti na ulici do závětrří kostela. Opravdu tomu tak je? A je-li tomu tak, je tomu tak nutně? Sám její iniciátor se ohradil proti špatnému pochopení barthovského „svátostnému prostoru“ ve smyslu „liturgického ghetta“. „Svátostný prostor nevzniká z útěku před světem, nýbrž právě obráceně z pozic vyznavačské odpovědnosti za svět a církve ve světě.“²³ Proti představě, že mezi modlitbou a činem, kontemplací a akcí, zeje rozpor, mluví i okřídlené slovo Karla Bartha: „Sepnout ruce k modlitbě představuje počátek povstání proti nepořádku světa.“²⁴ – Ještě známější je výrok Dietricha Bonhoeffera: „Pouze ten, kdo křičí na obranu Židů, smí zpívat gregoriánský chorál.“²⁵ Jiná námitka vyčítá stávající *Agendě* její vznešený jazyk high church. Ano, to je pravda. Tomuto nešvaru lze ovšem poměrně snadno čelit tím, že připravíme agendu s alternativními, „lidštějšími“ texty, např. podle vzoru německé *Bohoslužby lidsky* (1990).²⁶ Pracovní verze nejnovější agendy, kterou letos předkládá Liturgický poradní odbor ČCE synodu, vzbuzuje oprávněné naděje, že se blýská na lepší časy.

Jsme na tom, pokud jde o *zpěvník*, lépe? I tady to po desetiletí vypadalo, že nikoli. První zpěvník ČCE, vyšel v roce 1923, byl sestaven ze zpěvníků obou spojených evangelických církví, o nové písně byl doplněn; následně doznal ještě dvou dalších doplňků. Skutečně vlastním zpěvníkem ČCE se stal až *Evangelický zpěvník* z roku 1979 připravovaný bezmála třicet let, od roku 1951. I ten se dočkal po dvaceti letech svého doplňku vydaného samostatně jako *Evangelický zpěvník. Dodatek* (2000). Pečlivě připravovaný třetí *Evangelický zpěvník* je před vyjitím. Jako alternativní

---

23 Tamtéž, 40.

24 „Hände im/zum Gebet falten ist der Anfang des Aufstandes gegen die Unordnung (popř. + in) der Welt.“ – Barthův výrok je v různém znění znovu a znovu citován, např. in: Jan Milič Lochman, *Oč mi v životě šlo. Cesty českého teologa doma i do širého světa*, Praha: Kalich, 2000, 269.

25 „Nur wer für die Juden schreit, darf auch gregorianisch singen.“ – Eberhard Bethge, *Dietrich Bonhoeffer. Theologe – Christ – Zeitgenosse*, München: Kaiser, 1967, 685.

26 Friedrich K. Barth – Gerhard Grenz – Peter Horst, *Gottesdienst menschlich. Eine Agende. Gesamtausgabe*, Wuppertal: P. Hamer, 1990.

zpěvník slouží církvi mládežnický zpěvník *Svíta. Křesťanské písničky (nejen) po mládež* (1992; ²1999; ³2002). Neúnavným propagátorem nových či prorockých písní je Pavel Keřkovský (nar. 1953), např. ve studii *Evangelická tvář* (2007).²⁷

V kontrastu k neoblíbené agendy se i u nás těší mimořádnému zájmu sbírky *modliteb* určených pro osobní modlitební potřebu a sloužících ne snad regulaci, nýbrž kultivaci *osobní zbožnosti*. Nepamatuji se, že bych se s nimi kdy setkal v antikvariátě. V klasické podobě zabíraly tradiční „vysoká“ témata; v šedesátých letech začaly přibírat nová „nízká“ téma každodenního křesťanova života. Vezmeme-li do ruky knihu *modliteb Voláme z hlubokosti* (1953, ²1960),²⁸ zjistíme že jejími editory byli profesori teologie, předmluvu napsal sám J. L. Hromádka, mezi autory *modliteb* figurují známá jména evangelických farářů té doby.

Hromádkova Předmluva²⁹ – v Princetonu uváděl i do zbožnosti křesťanských klasiků – je malé systematické pojednání o modlitbě, které stojí za čtení i po více než šedesáti letech. Hromádka se cítí nucen hájit oprávněnost „hotových“, totiž „tištěných“ modliteb, vedle modliteb „bezprostředních“. „Všichni potřebujeme pravidla a měřítka pro svůj modlitební život.“³⁰ Není totiž modlitba a modlitba, jsou modlitby pověrečné, zaklínací.

Z knížky *Sešli světlo své* (1970, exilový reprint)³¹ už vane jiný duch. Sestavil ji farář Miloš Šourek (1908–1991), mezi přispěvateli najdeme nemalý počet laiků, Hromádka je jedním z přispěvatelů. Přibylo *modliteb* v Ichformě, cení se otevřenost, upřímnost – a vpravdě ekumenický duch. Evangelík se nepozastaví nad modlitbami východních či západních katolíků, ba ani filosofů, malířů, básníků či hudebníků, přestože jejich církevní ukotvenost byla značně volná a křesťanskost nejednou diskutabilní.

27 Srov. Pavel Keřkovský, *Evangelická tvář*, in: O. Macek (uspoř.), *Zpytování. Studie a eseje k evangelické identitě*, Středokluky: Z. Susa, 2007, 78–89, zejm. 84n.

28 *Voláme z hlubokosti. Kniha modliteb*, redigoval J. L. Hromádka za spolupráce R. Řičana a F. M. Dobiáše, Praha: Kalich, 1953; 2. „zestručněně“ vyd. 1960 redigoval F. M. Dobiáš, Praha: Kalich, 1960.

29 Tamtéž, 7–12.

30 Tamtéž, 8.

31 *Sešli světlo své. Kniha modliteb a meditací*, sestavil a oddíly Písma sv. vybral M. Šourek ve spolupráci s M. Heryánem a J. Miřejovským, Praha: Kalich, 1970.

Autorské svazky modliteb vydali známí faráři Luděk Rejchrt (1939–2019) *Modlitby šeptem* (2005),³² Jaroslav Vítek (nar. 1947) *Přijmi nás ještě dnes* (2014),³³ Jiří Doležal (nar. 1929) *Modlitby* (2012).³⁴ Mimořádný uživatelský úspěch zaznamenaly sbírky *Modlitby* (2004, ²2005),³⁵ sestavili Jan Jun (nar. 1964) a Rut Kučerová (nar. 1960), nebo *Vždyť se mnou jsi Ty* (2018) autorské trojice Iva Květonová (1976), Lenka Ridzoňová (1969) a Ondřej Macek (1980).³⁶

Náboženství

Až dosud jsem se mohl spolehnout na jistý souhlas. Víra je dar shůry, realizujeme ji v její vertikální rovině zbožností, v její horizontální rovině étosem. To, co bývá stavěno proti víře, není zbožnost, nýbrž *náboženství*. Nezablikají v okamžiku, kdy vstoupím na tenký led náboženství, v hlavě českobratrského evangelíka varovné červené kontrolky? Hodláš snad rehabilitovat jednou jasně odmítnuté církevní lidské nálezký? Patříš snad mezi ty, kdo by chtěli restaurovat jednou zbořené mariánské sloupy? Začne se s křížem v kostele (vadí snad někomu kříž, který v pražském Salvatoru nahradil roku 1956 luteránský oltářní obraz, poté přestěhovaný do valašského sboru v Huslenkách), budeme pokračovat debatami o nástěnných plátnech Miloslava Rady (1926–2017) zdobících kostely a modlitebny ve sborech ČCE (triptych *Narození* od 1967 v Chebu; diptych *Starý a Nový zákon* od 1976 v Kutné Hoře; *Ježíš Kristus včera i dnes tentýž jest i na věky* od 1982 v Praze-Kobylisích; pět obrazů na motivy Starého a Nového zákona od 2000 na Vinohradech). Kde skončíme? „Jako se pes vrací ke svému zvratku, tak hlupák opakuje svou pošetilost“? (P 26,11.)

Nepřestává mě udivovat, že zvýšenou oblibu religionistiky, jíž jsme svědky na fakultě od devadesátých let, neprovází probuzený smysl pro náboženství. Religionistické sklony našich bohoslovců nejdou ruku v ruce

32 Luděk Rejchrt, *Modlitby šeptem. Člověk mluví s Bohem*, Praha: Kalich, 2005.

33 Jaroslav Vítek, *Přijmi nás ještě dnes. Modlitby z Blahoslavova domu*, Benešov: Eman, 2014.

34 Jiří Doležal, *Modlitby. Šedesát modliteb – šedesát let služby v církvi*, Pardubice: FS ČCE, 2012.

35 Jan Jun – Rut Kučerová, *Modlitby*, Praha: Kalich, 2004, ²2005.

36 Iva Květonová – Lenka Ridzoňová – Ondřej Macek, *Vždyť se mnou jsi Ty. Kniha modliteb*, Nosislav: FS ČCE, 2018.

s náboženským zájmem a náboženským životem velkých evangelických theologů 20. století.

Neočekávejte, že vám budu doporučovat četbu religionistické klasiky – ať už by to byl marburgský theolog a religionista Rudolf Otto (1869–1937) a jeho *Posvátno* (1917)³⁷ nebo americký filosof a psycholog William James (1842–1910) a jeho *Druhy náboženské zkušenosti* (1902),³⁸ které vyšly česky; nebo profesor srovnávací religionistiky a filosofie náboženství rovněž v německém Marburgu Friedrich Heiler (1892–1967) a jeho obsáhlá nábožensko-dějinná a nábožensko-psychologická monografie *Modlitba* (1919)³⁹ nebo profesor dějin náboženství, theologie a řecké filologie v holandském Groningen Gerardus van der Leeuw (1890–1930) a jeho vyčerpávající *Fenomenologie náboženství* (1933),⁴⁰ které česky nevyšly.

Luteráni Bonhoeffer a Tillich, v mnohém korigující Barthovu a-liturgičnost, jsou u nás stále nazíráni jednostrannou barthiánskou optikou. Dietrich Bonhoeffer (1906–1945) přece nebyl pouze průkopníkem nenáboženského křesťanství, byl také teoretikem a praktikem obnovované evangelické spirituality! Již zmíněný *Slovník spirituality* mu věnuje bezmála tři stránky, na nichž S. Spinsanti polemizuje proti anexi Bonhoeffera theology sekularizace a theology smrti Boha.⁴¹ Ostatně není nejrozšířenějším Bonhoefferovým textem vůbec příznačně modlitba, jeden z posledních nám známých textů z jeho ruky, báseň *O předivné tiché moci?*⁴² Otevřeme-li Bonho-

37 Rudolf Otto, *Das Heilige. Über das Irrationale in der Idee des Göttlichen und sein Verhältnis zum Rationalen*, Gotha: L. Klotz 1917; česky *Posvátno. Iracionalita v ideji božství a její poměr k racionalitě*, přel. J. J. Škoda, předml. O. I. Štampach, Praha: Vyšehrad, 1998.

38 William James, *The Varieties of Religious Experience. A Study in Human Nature*, New York: Longman, 1902; česky *Druhy náboženské zkušenosti*, přel. J. Hruša, Výhledy sv. 4, Praha: Melantrich, 1930.

39 Friedrich Heiler, *Das Gebet. Eine religionsgeschichtliche und religionspsychologische Untersuchung*, München: Reinhardt, 1919.

40 Gerardus van der Leeuw, *Phänomenologie der Religion*, Tübingen: Mohr, 1933.

41 Sandro Spinsanti, Vzory duchovní, in: *Slovník spirituality*, 1126–1147. Překladatelé si mohli dát práci podívat se, co z Bonhoeffera je přeloženo do češtiny, pak by neodkazovali k jeho knihám „Sequela“ a „Odpor a vzdání se“.

42 Dietrich Bonhoeffer, „Von guten Mächten“, napsána v prosinci 1944, poprvé otištěna pod názvem „Nový rok 1945“ v sešitku *Das Zeugnis eines Boten*, Genf: WCC, 1945, 47, v prosinci 1945, od roku 1951 součástí knihy *Widerstand und Ergebung*, WEN, 435n. Její originální verzi z dopisu snoubence z 19. 12. 1944 poprvé přetiskly *Brautbriefe Zelle 92. Dietrich Bonhoeffer, Maria von Wedemeyer 1942–1945*, R.-A. v. Bismarck – U. Kabitz (eds.), München: Beck, 1992, 209; toto definitivní znění přešlo do *DBW* 8, 607n. Český překlad Dagmar a Petra Pokorných přineslo první lednové číslo Křesťan-

efferovy posmrtně rekonstruované finkenwaldské přednášky z homiletiky⁴³ a poimeniky,⁴⁴ užaseme, kolik tam najdeme teoretických úvah i praktických postřehů, pokynů, rad jak pro náš bohoslužebný, tak pro náš duchovní život! A pak že spekulativní theologové považují svět církevního provozu za adiafora, která lze přenechat libovůli farářů-praktiků!

Paul Tillich (1886–1963) nebyl pouze originálním interpretem ospravedlnění, nýbrž také theologem náboženství. Při pohledu na názvy jeho německých Sebraných spisů vidíme, že se slovo „náboženství“ nebo „náboženský“ objevuje v titulu nebo podtitulu pěti ze třinácti svazků! A co teprve tato hesla v rejstřících jednotlivých svazků! Z mnoha definic náboženství, kterými se Tillichovo dílo jen hemží, vyberu dvě linie.

Zprvé, vůči zjevení vymezuje Tillich náboženství jako „odpověď na předcházející zjevení“, „odpověď, který byla sice zjevením vyvolána, ale kterou dávají lidé“.⁴⁵ Stručně řečeno, náboženství je jméno pro lidské přijímání/přijetí Božího zjevení.⁴⁶

Za druhé, svým obsahem představuje náboženství „stav uchvácenosti (das Ergriffensein) Poslední Zaujatostí (ein letztes Anliegen), takovou za-

ské revue 1956, přetištěn v roce 1962 na konci knihy *Následování*, Praha: Kalich, 1962, 131n. Dnes žije jako píseň „Moc předivná“, č. 697 *Dodatku k Zpěvníku ČCE* a č. 186 zpěvníku *Svíta*, kde i původní německý text. Jiný překlad pořídil básník Václav Renč, V moci dobrých sil, in: *Na cestě k svobodě*, 278.

43 Dietrich Bonhoeffer, *Finkenwalder Homiletik* (1935–1939). Poprvé ji vydal Bethge in: Dietrich Bonhoeffer, *Auslegungen – Predigten. Berlin–London–Finkenwalde 1934–1944*, GS 4, Eberhard Bethge (ed.), München: Kaiser, 1961, 237–289; kritické vydání in: Dietrich Bonhoeffer, *Illegale Theologenausbildung. Finkenwalde 1935–1937*, DBW 14, O. Dudzus – J. Henkys (eds.), München: Kaiser, 1996, 478–530.

44 Dietrich Bonhoeffer, *Seelsorge* (1935–1939). Poprvé ji vydal Bethge in: Dietrich Bonhoeffer, *Seminare – Vorlesungen – Predigten. 1924–1941. Erster Ergänzungsband*, GS 5, E. Bethge – O. Dudzus (eds.), München: Kaiser, 1972, 363–414; kritické vydání in: týž, *DBW 14*, 554–591.

45 Paul Tillich, *Autorität und Offenbarung*, in: *Offenbarung und Glaube. Schriften zur Theologie II*, GW 8, R. Albrecht (ed.), Stuttgart: Ev. Verlagswerk, 1970, 59–69, 59. Angl. originál *Authority and Revelation*, Harvard Divinity School (Cambridge), 1952.

46 „(Z)jevení musí být přijato a jméno pro toto přijetí zjevení se nazývá ‚náboženství‘.“ – Paul Tillich, *Biblische Religion und die Frage nach dem Sein*, in: *Die Frage nach dem Unbedingten. Schriften zur Religionsphilosophie*, GW 5, R. Albrecht (ed.), Stuttgart: Ev. Verlagswerk, 1964, 138–184, 139. Angl. originál *Biblical Religion and the Search for Ultimate Reality*, Chicago, 1955. Česky *Biblické náboženství a hledání poslední skutečnosti*, in: týž, *Biblické náboženství a ontologie. Výběr ze studií, esejů a kázání*, přel. M. Bartlová et al., Praha: Kalich, 1990, 3–61, 6.

ujatostí, která všechny ostatní zaujatosti činí pouze předběžnými a která v sobě samé obsahuje odpověď na otázku po smyslu našeho života“.⁴⁷ Nebo, poněkud jinak: „Náboženství je zkušenost toho, co se nás bezpodmínečně týká (was uns unbedingt angeht), a co, protože se nás to bezpodmínečně týká, vyžaduje (nárokuje, verlangt) v každém okamžiku, v každý čas a na každém místě celého člověka.“⁴⁸ A tady vzniká problém. Podobnými, ne-li přímo stejnými slovy jako náboženství definuje Tillich víru. Tak hned v první větě přednášek o víře *Dynamika víry* (1956): „Víra je stav uchvácenosti/uchvácenost tím, co se nás bezpodmínečně týká.“⁴⁹ V ministudii *„Víra“ v židovsko-křesťanské tradici* (1942) o víře řekne, že v reformačním pojetí, které obnovilo „biblickou myšlenku víry“, platí, že „víra je právě tím náboženstvím“.⁵⁰

A byl to právě luterán Tillich, kdo rozpoznal v judaismu kněžský (sakrační) a prorocký (protetický) prvek a v křesťanství katolickou substanci a protestantský princip a kdo jako první z evangelických theologů otevřel novodobý protestantismus neverbálnímu náboženskému symbolismu. V rané přednášce *Příroda a svátost* (1928), přednesené na konferenci liturgického kroužku „Berneuchen“,⁵¹ tento typický protestantský intelek-

47 Paul Tillich, *Das Christentum und die Begegnung der Weltreligionen*, in: *GW* 5, 51–98, 52n. Angl. originál *Christianity and the Encounter of the World Religions*, New York, 1963.

48 Paul Tillich, *Über die Grenzen von Religion und Kultur* (1954), in: *Die religiöse Substanz der Kultur. Schriften zur Theologie der Kultur*, *GW* 9, R. Albrecht (ed.), Stuttgart: Ev. Verlagswerk, 1967, 94–99, 94.

49 „Glaube ist das Ergriffensein von dem, was uns unbedingt angeht.“ „Faith is the state of being ultimately concerned.“ – Paul Tillich, *Wesen und Wandel des Glaubens*, in: *GW* 8, 111–196, 111. Angl. originál *Dynamic of Faith*, New York: Harper, 1957, 1. Srov. o něco později: „[...] der Begriff des ‚letzten Anliegens‘ oder dessen, ‚was uns unbedingt angeht‘“ (*GW* 8, 113). „[...] the state of being ultimately and unconditionally concerned“ (*Dynamics of Faith*, 3).

50 „Glaube ist Religion schlechthin.“ – Paul Tillich, ‚Glaube‘ in der jüdisch-christlichen Überlieferung, in: *GW* 8, 101–110, 109; angl. originál *„Faith“ in the Jewish-Christian Tradition*, New York, 1942.

51 Paul Tillich, *Natur und Sakrament*, in: *Der Protestantismus als Kritik und Gestaltung*, *GS* 7, R. Albrecht (ed.), Stuttgart: Ev. Verlagsanstalt, 1962, 105–123. Text prošel několika úpravami. Původní německá přednáška ze září 1928 vyšla v knize *Religiöse Verwirklichung* (1930); v anglickém překladu *Natur and Sacrament* byla přejata do souboru *The Protestant Era* (1948), odsud německy zpětně přeložena do souboru *Der Protestantismus* (1950). Dobře přístupná je i v paperbacku *Symbol und Wirklichkeit*, Kleine Vandenhoeck-Reihe 151, Stuttgart: Ev. Verlagswerk, 1962.

tuál nastolil otázku svátostného života evangelické církve na pořad dne jako „osudovou otázku protestantismu“.⁵²

Tillichovu přednášku, znovu a znovu přetiskovanou v různých textových podobách v německých i anglických souborech jeho díla, odmítavě zmiňuje jeho někdejší český posluchač Josef Smolík ve skriptech *Kapitoly z liturgiky* (1960) v kapitole o vysoko-církevních liturgických hnutích nazvané „Útěk do kultu“.⁵³ Naopak souhlasně odkazuje na Bonhoeffera, který v závěru života odmítl své dřívější úsilí o svatý život.⁵⁴ Svůj „svátostný prostor“ našel Smolík jinde, u Bartha (v KD I/2, 253 a 394), a myslel jím něco jiného.⁵⁵

Spiritualita

Slovo *spiritualita* je, na rozdíl od náboženství a zbožnosti, slovo přejaté. Jeho základem je latinské slovo *spiritus*, „duch“. Odkazuje jak k Duchu svatému, tak k našemu duchu. Spíš než s dualistickou antropologií, která na rozlišení duše a těla buduje jejich protiklad (falešně chápaný jako pavlovský protiklad *pneuma-sarx*), se pojí s antropologií holistickou, která zdůrazňuje psychosomatickou jednotu člověka, bytosti skládající se z duše a těla. Jednoduchou a obecně přijímanou definici spirituality budeme hledat na tisíci stránkách *Slovníku spirituality*⁵⁶ marně. Zjednodušeně a zkusmo definuji spiritualitu jako *praxi a teorii našeho duchovního života jako života z Ducha a v Duchu*.

Z výkladů o zbožnosti už víme, jakou pomoc představuje pro můj duchovní život spiritualita mých bratří a sester. Modlitby ze sbírek „cizích“ modliteb se můžeme modlit doslova, mnohem lépe však je, když nás inspirují k našim vlastním modlitbám. Mám nyní na mysli jednak knížky modliteb novodobých theologů, jaké napsali např. charismatický Christoph Blumhardt (1842–1919), *Večerní modlitby pro všechny dny roku*,⁵⁷ nebo skotský kalvinista John Baillie (1886–1960), *Diář soukromých modli-*

52 Srov. GW 7, 105, 123.

53 Josef Smolík, *Kapitoly z liturgiky*, Praha: Kalich, 1960, 19.

54 Srov. tamtéž, 20.

55 Srov. tamtéž, 40.

56 Přestože jeho čeští editoři přidali k 109 heslům jako 110. samostatné heslo obsáhlé a poučené heslo „Spiritualita“, které vypracoval Vojtěch Kohut, OCD, in: *Slovník spirituality*, 904–932.

57 Christoph Blumhardt, *Abendgebete für alle Tage des Jahres*, Zürich/Frankfurt: Gott-helf Verlag, bez vrocení.

teb (1936),⁵⁸ jednak soubory modliteb, jako jsou německé knihy *Pán Bůh je přítomen. Modlitby evangelické zbožnosti* (1967)⁵⁹ a *Modlíme se* (1967)⁶⁰ nebo americká *Knihla reformovaných modliteb* (1998).⁶¹ Autorské soubory zabírají spíš do hloubky, antologie do šířky, a to staletí i kontinentů, a především co do tematického rejstříku (který nezřídka i obsahují).

Baillieho sbírka, vycházející v nových a nových reedcích, je v mnohém velmi instruktivní. Obsahuje ranní a večerní modlitby na jeden měsíc o 31 dnech. Jednotlivé modlitby jsou tištěny vždy na pravé straně knížky, zatímco levá strana je ponechána prázdná, aby si na ni modlitebník mohl zaznamenávat své „petitions and intercessions“. Výslovně je řečeno, že se jedná o pomoc, nikoli o náhradu, a že modlitby jsou určeny pro soukromé užívání, nikoli pro liturgické užití při veřejných bohoslužbách.

V sedmdesátých letech začaly vycházet alternativní modlitební soubory. Holandský katolický liturgik Hermann Schmidt, SJ (1972), profesor na římské Gregorianě, zakončil svou knihu *Jak se modlí dnešní člověk?* (1972),⁶² v níž zdokumentoval a zanalyzoval současnou modlitební scénu, bibliografií čítající úctyhodných 1121 čísel z vícera jazykových oblastí. Do modliteb do slova vtrhla všední témata každodenního života. Tak najdeme např. ve sbírce *To já, ó Pane můj* (1977)⁶³ modlitby tematizující fotbal nebo hlučné sousedy; rozpoložení člověka nejen před vážnou operací, ale také „před zkouškou / během zkoušky / po neúspěchu u zkoušky“ (rozuměj na vysoké škole) nebo situační modlitby („When‘ Prayers“), jako „Když zazvoní telefon“, „Když jsem příliš mnoho pil“. Jindy cílí na zvláštní skupinu celá knížka, jako např. modlitby pro děti a jejich rodiče s výmluvným názvem *Otec má špatnou náladu* (1975).⁶⁴

58 John Baillie, *A Diary of Private Prayer*, London: Oxford University Press, 1936 a čtená další vydání.

59 Walter Nigg, *Gott ist gegenwärtig. Gebete evangelischer Frömmigkeit*, München: Kösel, 1967; paperback GTB Siebenstern 144, München u. Hamburg, 1969.

60 *Wir beten. Gebete für Menschen von heute*, M. Seitz – F. Thiele (eds.), Bad Sulzflun: MBK-Verlag, 1967.

61 *A Book of Reformed Prayers*, H. L. Rice – L. Williamson, Jr. (eds.), Lousville: Westminster J. Knox Press, 1998.

62 Herman Schmidt, *Bidden onderweg* (1971), německy *Wie betet der heutige Mensch? Dokumente und Analysen*, Freiburg in Br.: Herder, 1972.

63 *It's Me, O Lord. New Prayers for Every Day*, M. Hollings – E. Gullick (eds.), London: Hodder and Stoughton, 1971 a další vydání.

64 Dietrich Mendt, *Vater hat schlechte Laune. Gebete für Kinder und ihre Eltern*, Berlin: EVA, 1975; ³1977.

Rozšíření tematického okruhu jak osobních, tak bohoslužebných přímluvných modliteb považuji za naléhavou potřebu českého evangelíka. Je napodiv, proč se v tak „progresivní“ církvi, jako je ČCE, setkáváme se zcela tradičními přímluvami: za nemocné, za osamělé v domovech důchodců, za migranty. Nic nevydává tak zřetelné svědectví o tom, nakolik je nebo není naše křesťanství omezeně provincionalistické a naše zbožnost soběstředně konzumentská, jako právě bohoslužebné přímluvy. I hrstka „babiček“ (další stereotyp: Proč ne „dědečků“? Daněk měl „strejce od lesa“)⁶⁵ se může modlit za mír a spravedlnost na Blízkém Východě, v Sýrii či na Ukrajině. Právě proto, že je trápí jejich děti žijící v bezduchem konzumu, měli by se přimlouvat i za děti umírající hladem v Somálsku.

Velká témata, jako jsou HIV-pacienti nebo umírající v hospicích, by neměla vytlačovat malá témata: někomu nechutná jíst a někomu chutná jíst až moc; někoho netěší se napít a jiný chlastá jak duha; jedna nemůže spát, druhá je celý den ospalá. Nejsou na světě jen fetiši a gamblerši, je tu i marný boj s banálními závislostmi: jak omezit kouření nebo nečumět furt na display počítače. Jedni jsou vstřícní vůči LGBT komunitě, jiní nikoli: Kdo se však za gaye a lesby, které život bezpochyby vystavuje zatěžkávacím zkouškám, o kterých máme jen matné ponětí, častěji modlí? Právě v církvi, ano v kostele se přece setkávají ti, kdo by se jinak nesešli: rodiče nezvládající své děti i ne-rodiče strádající v bezdětném manželství; workoholičtí manažeři, hroutící se pod tíhou práce, i ti, jimž hrozí ztráta zaměstnání; jedinci, jejichž sexuální život je pestrý na sta způsobů, i jedinci, u nichž zůstává omezen na tu tam pokoutně zkouknuté porno video.

Rodinné pobožnosti se už takřka nekonají, jediné, co z nich zůstalo, je společná modlitba před jídlem, zpravidla jeden den v týdnu, v neděli, nebo jeden večer v roce, na Štědrý den. Nedá mně to, abych v této souvislosti nevzpomenul dávného oběda na faře v Libici nad Cidlinou na počátku osmdesátých let. Tajemník starozákonní překladatelské komise senior Zdeněk Soušek (1925–2015) tam tehdy svolal užší kruh překladatelů. Využil jsem toho, že proti mně seděl Miloš Bič (1910–2004), kterého jsem na fakultě již nezastihl. Už si přesně nepamatuji, na co jsem se ho ptal, venkoncem mě jako systematického theologa nezajímala biblická fakta a da-

65 Slavomil Daněk, in: *Solí ozdobená. Dva essaye zvěstovatelské*, Včera i dnes. Biblické otázky 3, napsal S. Daněk v letech 1942–1945, M. Daňkova (sic!) – M. Bohatec (eds.), Praha: Kalich, 1948, 109.

ta, nýbrž jejich páně profesorovy interpretace. Řeč přišla na oběti. „To máte tak, jsme tu svědky postupného zduchovňování. Např. před jídlem se původně oddělovala určitá část pokrmu jako úlitba božstvu. No a nám zůstala modlitba před jídlem.“ Bičova odpověď mě udivila. Což si neuvědomuje, že teorie *spiritualizace*, *idealizace* náboženských projevů byla typická pro theologický liberalismus? Neobává se, že následujícím krokem *zduchovňování* naší zbožnosti bude nahrazení předepsané recitované modlitby spontánní, volnou modlitbou, kterou posléze nahradí prosté přerušeni a ztišení, až nakonec zmizí jakýkoli náboženský úkon, který by nás zdržoval od vlastního jídla? Dnes se tu ptáme opačně: A nemůže dojít k pohybu obráceným směrem, totiž k novému zhmotňování, *ztělesňování*, *re-materializaci* našeho života z víry?

Když jsem na samém počátku devadesátých let odcházel ze svého prvního a posledního farářského místa, z Českého Brodu, povzdechla si jedna moje farnice – a byla to prosím typická intelektuálka –, co jí bude chybět: Ne má kázání, nýbrž můj pohled při podávání kalicha u Večeře Páně.

Když jsme opouštěli Jungmannku coby nouzové sídlo tehdy překotně se rozrůstající fakulty, diskutovali jsme o tom, co všechno by mělo být v nové fakultní budově. „Kaple,“ říkám. Kaple jako „cvičný kostel, kaple jako meditační prostor pro ztišení během dne, kaple jako místo pro kazuálie, např. svatby studentů nebo pohřby profesorů (viditelné zděšení profesora Smolíka). Dobře, tedy kaple jako prázdný prostor, který bude právě tím, že nemá žádný viditelný účel, symbolizovat, že na theologické fakultě jde o nepostizitelného Boha.“ Všichni mí kolegové napříč generacemi a theologickým zaměřením byli proti: staro- i novozákoníci, praktologové Smolík a Filipi, novoorientačníci Trojan, Balabán a Hejdánek: „My tady hledáme pravdu, a ty bys tu chtěl uspokojovat náboženské potřeby!“

No jistě, „Bůh je Duch a ti, kdo ho uctívají, mají tak činit v Duchu a v pravdě.“ (Jan 4,24). „Nejvyšší nepřebývá v chrámech, vystavěných lidskýma rukama.“ (Skutky 7,48) „Bůh [...] nebydlí v chrámech, které lidé vystavěli“. (Skutky 17,24). Když jsme si po několika letech hledali, kde konat fakultní bohoslužby, zbylo pro to jediné nepoužívané místo v Černé 9: sklepní místnost v minus druhém podlaží. Jednou jsme tam při prohlídce fakulty zavedli jakousi německou návštěvu. Jeden z návštěvníků poznamenal, že připomíná skladiště odloženého a nepotřebného nábytku. Když jsem se posléze ujal role studentského faráře, studenti kapli svépomocí upravili na bohoslužebný prostor; žádat fakultu o finanční příspěvky na

její mobiliář jsme nemohli, protože se tam nebude konat výuka ani bádání, nýbrž provozovat náboženství. Nové vybavení za univerzitní peníze do ní přišlo až v roce 2018.

Po přestěhování do Lysé nad Labem mě tu při první večeři Páně překvapilo, kolik jejích účastníků a účastnic stojí v kruhu kolem stolu Páně se zavřenýma očima. Gesto, které zaujímáme při modlitbě, zda ruce spínáme nebo rozpínáme, zda hledíme k dolů zemi nebo vzhůru k nebi, je výmluvné. Když nová seniorátní farářka bez předběžného varování vyzvala lyské shromáždění, abychom se před večeří Páně pozdravili pozdravením pokoje, nastalo sice nemalé divení, nicméně odpor proti „katolizující novotě“ byl minimální. Mimochodem, nový byl tento akt i v římskokatolické církvi. P. Jiří Reinsberg (1918–2004), zkušený liturgický praktik, tvrdil, že nápad nahradit starocírkevní políbení pokoje, praktikované mezi kleriky a známé z východního křesťanství, západoevropsky moderním podáním ruky, vzešel a do celého světa se rozšířil z pražské týnské farnosti.⁶⁶

Když občas ve shromáždění, v němž převládají mladší účastníci, navrhuju, že se se svými blízkými můžeme pozdravit nejen moderním rukodáním, nýbrž také starším obejmutím nebo políbením, vyvolává to spíše úsměvnou reakci. A přitom výzvu pozdravit se „svatým políbením“ najdeme v závěru několika listů apoštola Pavla, autentického Pavla, nikoli Pavla deuteropaulin („Pozdravte jedni druhé svatým políbením“ – Římanům 16,16a; „Pozdravte se navzájem svatým políbením“ – 1K 16,20b; dále 2K 13,12; 1Te 5,26). Vztít se za ruce při Modlitbě Páně nečiní mladším bratřím a sestrám žádné obtíže, snad to znají ze skauta. Učinit při závěrečném trojičním požehnání znamení kříže se odvažují v našich bohoslužbách opravdu jen výjimečně. Když už v sobě tu odvahu najdu, nesetkávám se s odmítavým nesouhlasem. Adventní věnec se čtyřmi svíčkami je vítán, převzali jsme ho z německého protestantismu a předvánoční svět je svíček z lky plný; to už spíše by mohla narazit velikonoční svíce (paškál) nebo svíčky na stole Páně. Liturgické barvy textilií na stole Páně nebo na kazatelně nepůsobí problémy, zejména jedná-li se o dary zahraničních hostů, nejlépe o výrobky z Afriky. Kde se dochovaly zvony, tam se před nedělními bohoslužbami vyzvání. Sbor v pražských Kobylisích vstoupil do nového tisíciletí – podnět k tomu dal farář Jiří Štorek (1941–2003), který

⁶⁶ Srov. Jiří Reinsberg, *Hospodín rozjasnil svou tvář. Rozhovory s Bohumilem Svobodou*, Praha: Vyšehrad, 2003, 91.

svou mimořádnou liturgickou kreativitu předtím projevil při koncipování areálu evangelického kostela Nejsvětější Trojice v Českém Brodě (otevřeno 1985) – s přistavěnou moderní zvonici.

Současné německé zpěvníky považují za prospěšné smysl i podobu bohoslužebných předmětů a úkonů našim současníkům objasnit. Nebylo by na škodu, kdyby podobné základní liturgické poučení našel nábožensky negramotný Čech v našem novém zpěvníku. Svět tělesnosti vstupuje do naší spirituality váhavě a pomalu. Neverbální bohoslužebné řeči se teprve učíme.

Víra s náboženstvím!

Jan Heller navrhuje ve svých skriptech mluvit o křesťanství v podobně dialektické formuli, jakou užíváme, když mluvíme o Ježíši Kristu řečí chalcedonské christologie. „Náboženská podoba křesťanství (o několik málo řádek níže: „náboženské roucho křesťanství“, doplnil JŠ) není nedostatek, nýbrž vnitřní nutnost: je totiž jakousi vzdálenou obdobou Kristova lidství.“⁶⁷ Užití metafory roucha – vědomý odkaz k Bonhoefferovi?⁶⁸ – mě zneklidňuje. O tom, že Ježíš oděl své božství do hávu, pláště člověčenství, mluvivali jedni z heretiků starověku, doketisté, když tvrdili, že se Bůh Kristus jako Ježíš pouze oblékl do šatu nás lidí.

V názvu naší letošní farářské konference se objevují vedle sebe a proti sobě *duše* a *tělo*. Mám tomu rozumět tak, že duše si žádá víru, zatímco tělo si žádá zbožnost, náboženství, spiritualitu? Analogicky například k tomu, jak si duše žádá lásku a tělo sex? (Ale: „I duše souloží,“ básnil Vladimír Holan.)⁶⁹ Nebo jak si duše žádá slova kázání a tělo živly Večere Páně? Nechci, opravdu nechci vycházet od potřeb naší tělesnosti, od psychologických, sociologických či kulturologických rozpoznání, jak nám rituály pomáhají procházet stále méně přehledným a hůře zvladatelným lidským životem.

67 Heller – Mrázek, *Nástin religionistiky*, 49.

68 „Je-li náboženství pouze rouchem křesťanství – a i toto roucho vypadalo v různých dobách velmi různě – , co je potom nenáboženské křesťanství?“ – Bonhoeffer, *WEN* 306; *DBW* 8, 404; Na cestě, 200.

69 Vladimír Holan, „Však také“, Na sotnách (1967), in: *Na celé ticho. Sebrané spisy IV*, Praha: Odeon, 1977, 82.

Chci, aby se víra projevovala ve všech dimenzích našeho lidství, aby se např. naše bohoslužby nepodobaly přednáškovým cyklům university třetího věku, kde si na své přijde pouze náš intelekt. Do kostela si nepřicházíme pro poučení, přicházíme si tam pro, nebojím se to říci, netrpím strachem před Schleiermacherem, pro prožitek: *prožít* přítomnost Boží, *zakusit* blízkost království Božího. V šedesátých letech koloval oblíbený obraz nedělní bohoslužby jako čerpání pohonných hmot u benzínové stanice, u pumpy: na chvíli tu zastavíme, abychom nabrali sílu pro to, co nás čeká od pondělka do pátku, pro hladkou jízdu, totiž dobrou pracovní výkonnost. Znáám jen málo ošklivějších míst, než je benzínka; člověk u ní nese-trvá ani o minutu déle, než musí. Stará legenda vypráví o tom, jak kyjevský kníže sv. Vladimír vyslal posly, kteří měli na místě zjistit, jak vypadá ta která bohoslužba. Poslové z Byzance shrnuli po svém návratu na Rus své nadšení z krásy řecké pravoslavné bohoslužby do slov: „Nevěděli jsme, jsme-li v nebi, nebo na zemi.“ A co my? Přirovnali bychom naše bohoslužby k rychlému natankování sil na další pracovní týden, nebo k pohodově prožívané ochutnávce života budoucího věku v novém Jeruzalémě?

Na závěr se vracím k citátu ze Slavomila Daňka, z něhož jsem si vypůjčil název pro svou přednášku. Ocituji ho tentokrát celý:

Prý: *pectus facit theologum* – srdce (že) dělá theologa. [...] Nikoli *pectus*, nýbrž *aspectus est quod facit theologum* – zřetel jest, co dělá theologa. Zřetel na Boha ovšem. Jinak zbudě nakonec leda zřetel na faru a potom na Maru, ba někdy se i začne zřetelem na talár nebo na salár! Ač na tyto zřetele nebude pomalu zapotřebí ani měštaneky. Zatím co jen bohoslovec netoliko musí, ale smí vpravdě i studovati *!/ pobožně*.⁷⁰

Tedy: *Víra a zbožnost, víra se spiritualitou, ano, víra s náboženstvím. Pectus et aspectus sunt, quae faciunt theologum.*

Prof. ThDr. Jan Štefan
Univerzita Karlova
Evangelická teologická fakulta
Černá 9
115 55 Praha 1
stefan@etf.cuni.cz

⁷⁰ Daněk, *Ročenka Husovy fakulty*, 53. Poslední slovo zdůraznil JŠ.